

VERDRINGINGSPROBLEMEN

door Prof. Dr. G. A. LADEE

hoogleraar aan de Medische Faculteit te Rotterdam

Vanaf de tijd dat het mensdom een 'bewustzijn' heeft, d.w.z. zich bewust is van, weet heeft van dingen, heeft het ook herinnering, geheugen. Tot de Griekse oergoden (Titanen, zonen en dochters van Gaia en Uranos) behoren zowel god Chronos (ruimte → tijdsruimte, tijd) als de godin Mnemosynè (herinnering, geheugen). Uit haar huwelijk met Zeus ontsproten na een jaar de 9 Muzen, ook Mneiai geheten, d.i. herinneringen. Zij waren niet de plechtige stijve dames, zoals we hen meestal zien afgebeeld, toegewijd aan de kunst met grote K, maar dartele meisjes, die niets anders deden en aan niets anders dachten dan aan dansen, zingen en spelen, waardoor zij zowel goden als mensen leed en zorgen deden vergeten. In Boeëtië bevonden zich dan ook dicht naast elkaar de bron waar Mnemosynè werd vereerd en de bron van de Lethe, de onderwereldrivier, die vergetelheid bracht. Pas later werd aan ieder der Muzen een bepaalde culturele taak toevertrouwd, waarbij de kunsten met 7 tegen 2 duidelijk werden bevoordeeld boven de wetenschappen. De Muzen bekenden toen ook onomwonden dat ze even goed konden liegen als dat zij de waarheid konden verkondigen. Met de hun verstrekte opdrachten, zoals geschiedenis, komedie, tragedie, epos en vertelkunst was het inderdaad goed mogelijk om uit het verleden en van de geheugensporen dat te selecteren en/of te deformeren wat aangenaam is om te worden herinnerd.

Ook in onze taal heeft *geheugen* met iets prettigs te maken. In het Middelnederlands betekent *heug*: gedachte, beraad, herinnering, voldoening, vreugde. Heugen betekende eerst denken, menen, zich herinneren, later ook troosten, opvrolijken, verheugen. Heuglijk nieuws is verblijdend nieuws, om niet meer te vergeten, i.t.t. wat men tegen heug en meug moet doen.

Hoewel de idee van geheugen als vreugden-archief een wensdroom is, zijn herinneringen toch wel vaak 'glamour girls' in vergelijking met de vroegere, werkelijke ervaringen. En voor (intense) pijn b.v. gaat altijd op dat men die vanuit de herinnering niet meer aldus kan herbelevan, maar wel eventueel nauwkeurig tijdstip en situatie in combinatie met het weten dat de beleving uiterst pijnlijk was.

Het is met het geheugen zoals met enige andere fundamentele zaken — tijd, ruimte, energie, materie, leven, evolutie — vreemd gesteld. Eeuwenlang wekten ze geen verwondering en daarmee geen wetenschappelijke speurzin op. De laatste eeuw liet men zich met enkele lege termen als b.v. *engram* zoethouden, al begon EBBINGHAUS als eerste in 1885 al wel met wetenschappelijk geheugenonderzoek. Dank zij veel experimenteel dierpsychologisch onderzoek met conditionering, de- en re-conditio-

nering, re-inforcing, facilitation en inhibitie en dank zij enorm op gang gekomen memoriseringsexperimenten bij de mens zijn er nogal wat wetmatigheden ontdekt omtrent leren, vergeten, reproduceren, herkennen etc. Er zijn een drietal oorzaken dat we echter de laatste jaren pas werkelijk in hoge mate verbaasd zijn geworden over de mogelijkheid van zoiets als geheugen met de deels voorspelbare, deels grillige facetten ervan. Dat zijn:

- 1 de nauwkeurige analyses van wat exact gevonden werd, de formuleringen van hypothesen omtrent werkingsmechanismen en de uitwerkingen van nieuwe experimenten daartoe;
- 2 een fijnere analyse van de geheugenpathologie bij dementie, syndroom van Korsakow en de vondst van eerder niet bekende syndromen als b.v. transient global amnesia;
- 3 de ontdekkingen op het gebied van de genetische code en eiwitsynthese en op het gebied van de electroneurofysiologie en van de neurobiochemie.

Een beter begrip van elementaire en detailprocessen heeft thans het aantal vraagtekens slechts doen toenemen, want nu willen we graag de naadjes van een dozijn kousen weten.

Zo is het ook met de verdringing (repression) gesteld. We zagen al dat emoties iets met geheugen, met herinneren en vergeten te maken hebben. Het feit dat zeer pijnlijke, traumatische ervaringen ondanks de intensiteit van de beleving uit het bewustzijn kunnen verdwijnen, d.w.z. niet herinnerd en ook niet herkend worden, was aanvankelijk minder moeilijk te aanvaarden dan de conceptie van het *onbewuste* in de zin zoals FREUD dat daarmee verbond. Dit impliceerde immers, dat de (traumatische) ervaring niet was uitgewist maar slechts onbereikbaar was en bleef voor een zich herinneren daarvan, terwijl die ervaring wél invloed kon blijven uitoefenen op het gedrag in de ruimste zin des woords. Om dergelijke in het archief opgeslagen maar wel invloed uitoefenende ervaringen onbewust te houden, werd een voortdurend werkzame tegenkracht verondersteld. Het zou niet gaan om een éénmalig, kortdurend proces van wegwerken, uitbannen uit het bewustzijn, maar om een voortgezet weghouden uit het bewustzijn, om een aanhoudend verdringen, een blijvende ergo-dynamiek. De idee van een aldus voorgesteld continu werkzaam verdringingsproces lijkt stellig wel plausibel als het gaat om het verdringen van drijvende krachten en motieven, van gevoelens ook, al kan dit proces ook wel anders gedacht worden, zoals later ter sprake komt.

In de psychiatrie worden wij dagelijks geconfronteerd met min of meer extreme resultaten van verdringing. Om de gedachten te bepalen noem ik enige voorbeelden:

- (1) Verdringing van gevoel of emotie bij ervaringen waarvan de feitelijke inhoud nauwgezet wordt herinnerd. Het niet beleven van gevoelens, in contrast met de verwachting gezien iemands persoonlijkheid en de

hele context van het gebeuren, kan door de persoon in kwestie zelf ook uiterst vreemd, vaak als pijnlijk ervaren worden. Dat er dan sprake is van verdringing kan blijken als men de efficiëntie daarvan doorbreekt door b.v. een bewustzijnsalteratie te induceren met hypnose of door een pentothalroes; de verdrongen affecten worden dan voor het eerst sterk beleefd en daarna gaan latere herinneringen aan de tevoren van hun emotionele impact beroofde ervaringsneerslagen wèl gepaard met een bij de inhoud ervan passende gevoelstoan.

Overeenkomstig de psychodynamisch-psychologische denkwijze begrijpen we dat het verdringingsproces hierbij als een verdedigingsmechanisme fungeert tegen een overweldiging door niet te verwerken (niet te integreren) ervaringen (belevingen) van buitenaf. Zeer illustratief is in dit verband de biologisch gunstigste variant van een schrikreactie op een plotseling dreigende catastrofe (b.v. bij net ontkomen aan verkeersopgevallenen), n.l. een onmiddellijk adaequaat, bij analyse achteraf zelfs haarscherp rationeel handelen zonder angstbeleving. Pas later komt de schrik door met angst en affect. Typisch is dat het catastrofale gebeuren, waar men toch mede door eigen actief handelen heelhuids vanaf is gekomen, scherp en in details vele malen, ook in dromen, zich aan het bewustzijn opdringt, nu telkens met een dosis affect inclusief de daarbij horende vegetatieve begeleidingsverschijnselen. Pas door vaak herhaald herinnerend herbeleven wordt het hevige affect dat er bij een bewust betrokken zijn bij de dreigende catastrofe had 'moeten' zijn, gefractioneerd (in refracta dosi) ingehaald. Dank zij de affectverdringing was op het kritische, existentiële moment rationeeldoelmatig handelen, met daardoor de grootste kans op escape, mogelijk.

(2) Percepties, perceptievelden en patronen van motorische vaardigheden kunnen worden verdrongen, zoals bij hysterische conversies het geval is.

(3) Episoden van amnesie voor cruciale levenservaringen, feiten en zelfs naaste personen, welke a.h.w. onbestaand en ongebeurd worden gewenst bij overigens helder, althans niet duidelijk gestoord bewustzijn, waarin de dagelijkse gang van zaken wel wordt gevolgd en onthouden. Extreme vormen hiervan zijn de zeldzame gevallen van alternerende en multiple persoonlijkheden, voorts soms ook bij fugues.

(4) Ook de opheffing van jarenlange verdringen kan leiden tot een, soms acuut, uitbreken van een neurotisch of psychotisch ziektebeeld, b.v. als immer verdrongen haat- en agressieve impulsen baanbreken.

Het is uitermate onwaarschijnlijk dat het psychisch fenomeen dat we als verdringing beschrijven, zich alleen in pathologische of anderszins uitzonderlijke omtandigheden voordoet. Het is een ubiquitair, bij ieder onzer, en continu plaatsgrijpend proces, a.h.w. nodig en nuttig voor onze voortdurend gewenste, wisselende adaptatie aan onszelf en aan de omgeving. We merken er echter pas wat van als er iets misgaat, hetzij met het verdringen zoals bij Fehlleistungen en andere facetten van de

'Psychopathologie des Alltagslebens', hetzij doordat men geconfronteerd wordt met volstrekt irrationele gedragingen of beslissingen, die geheel buiten de orde vallen en geen verklaring vinden in menigvuldige andere factoren en condities.

(5) Bij vele andere verdedigingsmechanismen is verdringing het primaire gebeuren daarbij. B.v. projectie, reactievorming (vgl. de extra angstig, overbezorgde moeder jegens een eigenlijk ongewenst kind), rationalisatie, verschuiving (b.v. van agressie naar een onschuldige, maar zwakkere figuur die geen bedreiging inhoudt), ook de anosognosie ('denial of illness') en veel vooroordeelsvormingen zijn slechts mogelijk en denkbaar op basis van een primair verdringingsproces.

Men heeft wel gepoogd om bij gewone, normale proefpersonen zoiets als verdringing experimenteel aan te tonen.

a — *Tachystoscopisch* bleken bepaalde voor de proefpersoon neutrale woorden in combinatie met een tweede neutraal woord en tezamen een neutraal betekenisverband vormend, beter (eerder) te worden herkend dan in combinatie met een zodanig woord, dat beide woorden tezamen een zeer pijnlijke jeugdervaring oproepen. Dat wil dus zeggen dat blijkbaar het woord wel eerder gepercipieerd wordt doch dan wordt onderworpen aan verdringing en zodoende duidelijk later of soms niet opnieuw de weg vindt naar herkenning (BENTON, 1950).

b — *Het Zeigarnik-verschijnsel* (1929) — ZEIGARNIK ontdekte bij een reeks proefpersonen, die een serie eenvoudige taken kregen te doen, waarvan de helft mocht worden afgemaakt en de andere helft werd onderbroken door de proefleider, dat zowat 2 x zoveel onderbroken taken konden worden herinnerd dan voltooiden taken. Bij latere veelvuldige herhaling met allerlei soorten taken, gradaties naar moeilijkheid, verschillend gearde proefpersonen en in verschillende werksfeer (n.l. op het materiaal gericht, of op de eigen prestatie gericht) bleken de uitkomsten ook wel eens anders te liggen, o.a. ook zo dat er systematisch meer van de voltooiden dan van de onvoltooiden taken werd herinnerd. Een en ander hangt o.a. af van persoonlijkheidsvariabelen (neuroticismescore, ik-sterkte of ik-zwakke), de stress waaronder de taken werden verricht en de wijze instructie. Maar hoe dan ook, het Zeigarnik-effect is, als thema met variaties, steeds weer bevestigd geworden. Het verschil in herinneren kan ook weer het beste beschreven worden als gevolg van verschillen in verdringing, samenhangend met verschillen in emotionele betekenis van de afgemaakte en de niet-afgemaakte taken.

Wat betekenen al deze gegevens voor het thema: het geheugen?

Ik meen dat het goed is om dat wat we verdringing hebben genoemd, in eerste aanleg in descriptieve zin op te vatten. We spreken dan van verdringing als belevenissen, ervaringen, feitenkennis uit het verleden of vast omschreven en habituele gedragspatronen ondanks niet gestoord bewustzijn en wel daarop gerichte aandachtsinspanning, door emotionele oorzaken niet bereikbaar zijn voor herinnering, herbeleving of 'perfor-

mance' én wanneer door opheffing van de emotionele blokkade blijkt dat de herinnering of gedraging onbelemmerd en onbeschadigd mogelijk is.

Hierdoor wordt het mogelijk dat men het begrip verdringing niet zonder meer kan toepassen op alle gevallen waarin ineens, zonder speciale aandacht of gerichtheid, voor het eerst na 20 jaar een bepaalde ervaring, feit of naam te binnen schiet of wanneer men niet op een gewone naam kan komen, terwijl men die op de punt van de tong heeft liggen, dan wel beginletter en het aantal lettergrepen weet. Stellig zijn ook niet alle gevallen van vergeten of zich vergissen op 'Fehlleistungen' en verdringingen terug te voeren. Naar mijn mening moet men er zich voor hoeden om vergissingen of het tijdelijk vergeten zijn van namen of ervaringen altijd onder het hoofdstuk van de verdringing te brengen, ook als er geen aanwijzingen voor een emotionele interventie zijn te vinden. Niettemin blijft er voldoende over om te kunnen zeggen:

a — dat er ervaringen zijn die zonder toegang tot ons bewustzijn en zonder zelfs ook bereikbaar te zijn voor onze herinnering, duidelijk invloed uitoefenen op later gedrag en beleving (extreme voorbeelden: sommige fobische reacties, posthypnotische suggesties). Voorzover deze ervaringen niet zijn opgedaan in een evident gealtereerde bewustzijns-toestand zoals bij hypnose zijn ze duidelijk emotioneel beladen geweest.

b — dat er gedetailleerde en goed behouden ervaringssporen zijn, die afhankelijk van mate en niveau van emotionele integratie al of niet voor een werkelijk zich herinneren, voor bewustwording bereikbaar zijn. Als het dan eens lukt om de emotionele blokkade te doorbreken, kan de inhibitie worden opgeheven en komt er soms een hele keten of een heel complex van ervaringssporen als herinneringen beschikbaar.

Als we nog even terugkomen op de verdringing als proces, dan meen ik dat het niet beslist nodig is om verdringing als een ononderbroken, gedeeltelijk of geheel onafhankelijk van het bewustzijn werkzame tegenkracht te moeten begrijpen, in die zin dat daarvoor een voortdurende energetische inzet van de persoonlijkheid nodig is. Ook t.a.v. continu verdrongen gebleven strevingen, ook van agressieve en sexuele driften, is het denkbaar dat van de allerjongste jeugd af jarenlang een reinforcement van bepaalde normeringen met beloning voor onderdrukking en bestraffing voor het toelaten van b.v. agressieve of jaloersheidsuitingen, tenslotte geen speciale maatregelen nodig maken om dergelijke strevingen op een onherkenbare, afgeleide wijze te kanaliseren en af te voeren.

Tot de neurofysiologie moet dan de vraag worden gericht of dit denkmodel waarin psychodynamische en leertheoretische facetten met elkaar worden gecombineerd, in te passen is in of te enten is op een neurofysiologisch denkmodel. Overeenkomstig de thans aan alle kanten gangbare onderzoekingen en aanwijzingen kunnen we denken aan, om het heel globaal te zeggen, 'reverberating circuits' in de 'emotional brain'.

De bijdrage die het fenomeen, dat beschreven is onder de term ver-

dringing, voor het geheugen heeft, kan als volgt worden geformuleerd:

1 — Aan een nadere onderscheiding tussen b.v. primaire en secundaire geheugenmechanismen (primary and secondary memory mechanisms (Meissner)) of tussen immediate memory, shortterm memory en long-term (remote) memory kan door het verdringingsverschijnsel niets worden bijgedragen. Zowel direct bij c.q. onmiddellijk na het perceptieve proces als m.b.t. long-term herinneringen kan verdringing plaatsvinden.

2 — Bij het geheugenonderzoek en aangaande iedere hypothese over geheugenprocessen of bij een poging tot een samenvattende geheugentheorie zal aan het emotionele aspect een plaats moeten worden ingeruimd. Het geheugen in de zin van zowel zich kunnen herinneren (recall) als van herkennen (recognition) is mede een functie van de emotionaliteit. Langs directe wijze kan emotionaliteit interesse en aandacht en aldus het memoriseren beïnvloeden en zodoende medebepalen in kwantitatieve en in kwalitatieve zin, wat vastgebonden en weer opgeroepen kan worden. Op indirecte wijze kunnen vooral affectief sterk beladen ervaringen hetzij opvallend goed toegankelijke, hetzij niet meer of lange tijd niet meer toegankelijke herinneringssporen geven.

3 — Dit laatste feit van de lange tijd onbereikbare, maar bepaald niet verloren gegane herinneringssporen, wijst des te meer op een voortdurend betrokken zijn van het emotionele systeem bij het herinneringsproces en het geheugen; vermoedelijk betreft het dus gebieden uit het limbische systeem, die met de affectieve integratie te maken hebben. De tijdens de discussie van het symposium te berde gebrachte mogelijke analogie tussen het *geheugen* en de *holografie* biedt ruime mogelijkheden om t.z.t. gedetailleerder en op wetenschappelijk overtuigender wijze, via neurofysiologische methodieken, het verband tussen emotionaliteit en geheugen te registreren (zie: PRIBRAM, 1969).

De psychiatrie, althans de psychodynamische sector daarvan, heeft zelf, gemeten naar natuurwetenschappelijke maatstaven weliswaar nog niet veel kunnen bijdragen tot de oplossing van het mysterie van het geheugen, tenzij U, de een verheugd, de ander misnoegd, opnieuw hebt horen bevestigen, dat emotionaliteit in het algemeen en het ten nauwste daarmee samenhangende geheel van motivaties in het bijzonder, een essentiële en integrerende, zij het niet altijd optimaal regulerende, instantie is in ons bestaan. Wellicht staat slechts een, mede in emotionaliteit gefundeerd geheugen garant voor de beleving van een unieke eenheid in verleden, heden en toekomst en voor dat wat we identiteitsbeleving noemen. En dat is iets wat robot en computer met een hoe fabelachtig geheugen ook, net missen.

SUMMARY

In connection with a delimitation of the concept of repression, primarily in a descriptive sense and secondarily in its psychodynamic working, a series of illustrations of this most important psychical defence mechanism is given.

Although there is an abundance of experiences of the intimate relationship between the nearly always quite emotionally determined repression and the fallacies and disturbances of remembering, there are scarcely hard-fact, experimental-psychological data to demonstrate and elaborate more precise relations of affect and memory.

Modern neuropathological and neurophysiological models of memory however leave ample scope for new investigations into the well-known facts of the particular influence of emotions on memory and remembering.

LITERATUUR

- 1 Russell, Claire en W. M. S. Russell *Theories of the Mind* (1962), uitgegeven door Jordan Scher; blz. 546 (m.b.t. Benton's experimenten).
- 2 Inglis, James *Handbook of Abnormal Psychology* (1960), uitgegeven door H. J. Eysenck; blz. 278-284 (m.b.t. het 'Zeigarnik-verschijnsel').
- 3 Pribram, Karl H. The neurophysiology of Remembering, in: *Scientific American*, januari 1969, blz. 73-87.

VERANTWOORDING — REDACTIONEEL

Door het Rotterdams Genootschap voor Psychiatrie en Neurologie werd in september 1968 een symposium belegd over 'Geheugen'. De voordrachten, die op dit symposium werden gehouden zijn samen met die delen van de discussie welke van algemene betekenis waren, in het onderhavige nummer gebundeld. Het bestuur van het Rotterdams Genootschap heeft aan de redactie van het Nederlands Tijdschrift voor Psychiatrie zijn dankbaarheid betuigd voor het opnemen van deze voordrachten — van haar kant stelt de redactie het bijzonder op prijs in de gelegenheid gesteld te worden dit boeiende onderwerp onder de aandacht te mogen brengen van een ruime lezerskring.